

Про роль мови в житті людини і народу

Найбільше і найдорожче добро в кожного народу - це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування.

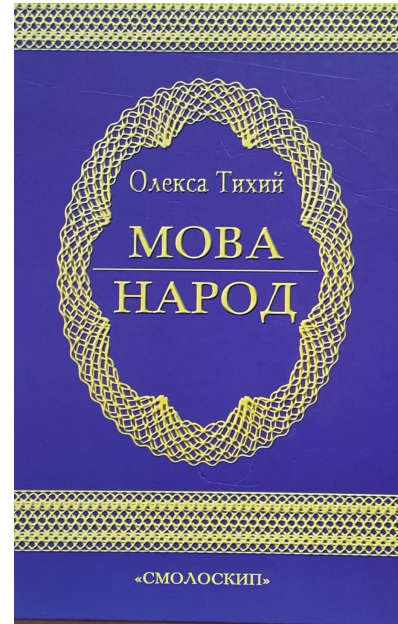
П.Мирний

Це один з епіграфів до книжки "Мова - народ", укладеної моїм батьком, О.І.Тихим в середині 70-х і виданої у 2007 році ("Мова - народ", К., "Смолоскип", 2007, 416 с.) Хоч книжка є збіркою цитат з різних авторів, це був без сумніву батьків *tagnit opus*, і дуже прикро, що він не був опублікований тоді ж, у 70-ті.

Очевидно, ідея укласти збірку виникла у 1972 році, коли батько написав лист до редакції газети "Радянська освіта" (лист, за чернеткою, подано у книжці як додаток). Я думаю, нижченаведена цитата з листа пояснює пафос задуманого:

"Пригадуються слова С. Воробкевича:

**Слово рідне, мово рідна,
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
А лиш камінь має.**

Отже, люди, що йдуть за потоком, хто зрікається рідної мови, щоб окремі кретини не назвали їх хахлами чи бендерами, стають безсердечними, з каменем замість серця, людиноподібними тваринами, п'яницями, аморальними типами, робочою худобою. Їх лиш умовно можна назвати людьми. Я не суджу їх, не ображаю, бо вони не знають, що чинять. А ось інтелігенція, особливо вчителі та працівники органів освіти, письменники, журналісти, діячі культури не можуть, на мою думку, йти за потоком, а повинні активно втручатись у культурне життя, дбати про мораль, патріотизм отих рабів німих, на сторожі біля яких Т.Шевченко поставив слово, живу мову народу".

З передмови О.Тихого до рукопису книжки "Мова - народ":

"Тема про мову та її значення в житті народу практично невичерпна (в житті духовному, мистецькому, виробничому і т.д.) Ми і не претендуємо на це. Ці висловлювання зібрані у вільний від основної роботи час. Вважаючи, що вони можуть бути корисними для людей, укладач вирішив подати їх до друку.

Книга у першу чергу адресується вам, товариші вчителі української мови та літератури, а вже через вас учням та їх батькам. Думається, що в ній знайдуть щось корисне і люди, не зв'язані з школою, особливо інтелігенція...

Хочеться думати, що книга в якійсь мірі сприятиме піднесенню авторитету української мови як серед українців, так і серед інших, що часом мають на неї неправильні, міщанські, а то й шовіністичні погляди".

"Вчителі української мови" - це, мабуть, єдина цільова група, яку у той час можна було безпечно вказати. Якщо поглянути на зміст збірки, то очевидним стає, що книжка може бути цінним ресурсом також для вчителів історії, суспільствознавства і подібних дисциплін, як і взагалі для кожної мислячої людини.

* * *

Перші розділи книги, а саме "Документи КПРС, КПУ та закони радянської влади про мову" і "Висловлювання діячів КПРС, КПУ про мову" показують драматичну історію підйомів і спадів у боротьбі за українськість української республіки. Тут були і рішучі кроки, інформацію про які можна було знайти в опублікованих партійних документах і збірках праць комуністичних вождів. Наприклад, у резолюції квітневого пленуму ЦК КП(б)У 1925 року писалося: **"Схвалити проект декрету про українізацію радянського апарату, встановивши граничний строк українізації 1 січня 1926 р."** М.Скрипник, нарком освіти УРСР, у 1930 році міг писати таке: **"... нам треба, щоб у наших школах проводилося навчання українською мовою; коли ви далі хочете бути професором, вивчайте її самі, або на ваше місце доведеться іншого брати. Тепер ми бачимо перехід у багатьох факультетах і цілих ВИШах, в тому числі й медичних та технічних, на викладання українською мовою. А втім, треба зазначити відставання цього процесу, передусім в індустріально-технічній галузі"**. Але стратегія московського ЦК і Раднаркому СРСР була іншою ніж та, про яку думав М.Скрипник, що й привело до згортання українізації, винищення її інтелектуальних і політичних лідерів і замовчуванням всього періоду кінця 20-х - початку 30-х років.

Звичайно, батькові нізвідки було взяти цитати про долю "розстріляного покоління", хоч він багато про нього знав від тих, з ким відбував перший термін у мордовських таборих у 1957-1964 роках. Але навіть підбірка документів і цитат з тих діячів про-українського і про-російського спрямування, про яких вже дозволили говорити на початку 70-х (С.Косіор, М.Скрипник, В.Затонський, А.Хвиля) дає яскраву картину підйому і придушення авторитету української мови.

І не випадково останнім у розділі "Документи КПРС, КПУ..." був процитований щойно прийнятий (у 1974 році) Закон Української РСР про народну освіту: **"Стаття 26. Мова навчання в загальноосвітній школі. Учням загальноосвітньої школи надається можливість навчатися рідною мовою або мовою іншого народу СРСР. Батьки або особи, що їх замінюють, мають право вибирати для дітей за бажанням школу з відповідною мовою навчання. Крім мови, якою провадиться викладання, учні за бажанням можуть вивчати мову іншого народу СРСР"**. Цією статтею, з урахуванням вже наявних преференцій, які російська мова мала в Україні, відкривався широкий шлях до русифікації школи і суспільства.

Проти цього, паралельно з укладанням збірки "Мова - народ" батько протестував доступними на той час методами - посилав листи в газети, до Президії Верховної Ради УРСР. У листі до газети "Радянська освіта", батько пропонував: **"...Зупиняти тих батьків та дітей, що рвуться до російських шкіл, як зупиняємо дітей, що біжать на вулицю з інтенсивним транспортним рухом, хочуть встромити ручку в острівець, кислоту чи вогонь по незнанню, не розуміючи небезпеки. Постійно доводити, що «все на світі можна вибирати, сину, вибрати не можна**

тільки Батьківщину» (В. Симоненко)". І цей лист, і інший - "Думки про рідний Донецький край", були пізніше інкриміновані як антирадянська агітація і пропаганда.

Про українську мову і культуру в дорадянський період йдеться в розділі "Доля української мови в історичному плані". Тут охоплені і період піднесення (Києво-Могилянська академія), і часи занепаду після ліквідації гетьманщини, і спроба відродження у 20-40-х роках 19 ст. (Шевченко, "Русалка Дністровая"), і нове придушення законами Російської імперії у другій половині 19 ст. Цитуються в основному документи з кількох хрестоматій і монографій, але вони дають об'мну картину.

Наприклад: **"Освітня місія київських учених в Росії не обмежувалась організацією Московської Академії. Вихованці Київської академії були засновниками більшості шкіл у Росії, що виникли у першій половині 18-го ст... (Ростов Великий, Тобольськ, Архангельськ, Смоленськ, Іркутськ, Тверь"** (за книжкою З.Хижняк "Києво-Могилянська академія", К., 1970).

"...роль могутнього виразника почуттів народної маси її рідною мовою... припала Т.Г.Шевченкові... І саме з ним українська мова на письмі здобуває значення літературної, набуває визнання і поваги насамперед серед того народу, який її породив і викохав, і завдяки генію Шевченка також і серед інших слов'янських народів, у яких його поезія знаходить відгук своєю тематикою, образами, колом притяження їх емоцій і майстерністю виразу". (П.Плющ, "Історія української літературної мови", К., 1971).

"Судило нам ся последнім бути. Бо коли другі Славяне вершка ся дохаплюют, і естли не вже то небавом побратаются с повним, ясным солнцем; нам на долині в густій студенній мраце гибіти. Мали і ми наших півців і наших учителів, але найшли тучі і бури, там ті занімили, а народіві і словесності на довго ся задрімало...

Не журися, Русалочко з над Дністра, що-сь не прибрана, в наряді, який від природи і простодушного і добросердного народа твоего приймила-сь - стаєш перед твоїми сестрицями. Они добрі, видачатті, приймут тя і прикрасят." ("Русалка Дністровая", 1837 р.)

Протягом усього 19-го століття йшла боротьба, про що свідчать витяги з публікацій і листів Панаса Мирного, Квітки-Основ'яненка, Костомарова, Б.Грінченка, Стефаніка і т.д. Але до 1905 року діяли заборони на вживання української мови:

"ДОПОВІДНА ЗАПИСКА РОСІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК ПРО СКАСУВАННЯ ОБМЕЖЕНЬ УКРАЇНСЬКОГО ДРУКОВАНОГО СЛОВА (Обговорена і затверджена на загальних зборах академії 18-го лютого 1905 року).

... Разом з тим усе вищесказане переконало Академію Наук, що малоруське населення повинно мати таке ж право, як і великоруське, говорити публічно і друкувати своєю рідною мовою. ...

Обмежуючі заборони 1863, 1876, 1881 рр. гнітючим чином лягають на творчі здібності освічених малоросів; користуватися не народною, познаною з дитинства, не сприйнятою з молоком матері мовою для втілення творчої думки і фантазії можливо тільки за особливого лінгвістичного обдарування". Втім, обмеження не були скасовані, але

втратили чинність після проголошення 17 жовтня 1905 р. "Маніфесту громадянських свобод".

Подано також велику кількість матеріалів про долю української мови в підавстрійській Галичині, наприклад: **"Фатальним способом вища просвіта, замість зблизити русинів до живого джерела розвитку - народу і його мови, віддалила їх від нього, повела інтелігенцію в обійми німців, поляків, мадьяр, а простий народ лишила в темряві, або щонайбільше - лишила йому ті старі пам'ятники своєї письменницької роботи, які ми оглянули вже - і які він зберіг і зберігає й досі. Тільки менше освічені або виїмкою зорганізовані одиниці з-поміж тої інтелігенції не порвали зв'язків з простим народом і його мовою".** (І.Франко, "Нариси з історії української літератури в Галичині"). Так само вища освіта діяла і за радянських часів.

З огляду на те, що цитуються переважно оригінальні документи, текст дуже цікаво читати, бо мова не стандартно-засушена, як, на жаль, часто буває у сучасних підручниках. Зараз дуже багато можна прочитати в інтернеті, і на кожне прізвище і кожен документ з книжки "Мова - народ" знайдуться кілька посилань (від Вікіпедії до патріотичних сайтів), але підбрані в книжці фрагменти створюють закінчену картину, дійсно розкривають значення мови в житті і народу, і окремої людини, а якщо читач захоче ще щось пошукати - це саме те, до чого прагнув О.Тихий: **"Думається, що в книзі є матеріали, які спонукають до думання, співставлення, аналізу"** (з передмови).

* * *

Три розділи - "Тарас Шевченко про мову", "Письменники, вчені та поети про роль та значення мови в житті народу" та "Письменники та поети про любов до рідної мови та свого народу" дадуть багатий матеріал для вчителя української мови і літератури. Крім Шевченка, Франка тут є підбірка уривків з творів відомих українських радянських письменників (Тичина, Рильський, Малишко, Гончар і інші). Звичайно, багато цитат з радянських письменників взято з виступів на різних з'їздах, де вони паралельно клялися у любові до КПРС, Радянського Союзу і української мови.

У книжці є кілька десятків віршів - від Шевченка й Воробкевича до Л.Забашти і О.Головка: **"Мова, яку називали малою, Горло якій заливали смолою, Били яку і палили яку, - Бачила все на своєму віку. Бачила все, але бачать усі: Мова квітує моя на Русі!"** У рукопис входила також велика збірка віршів, укладена вчителькою з Донеччини, прізвище якої батько (з її згоди) не вказував, щоб не наражати на звинувачення у зв'язках з "націоналістом" і "антирадянщиком". Ця збірка не була включена у видану "Смолоскипом" книгу.

Крім українських письменників і поетів, цитуються твори Р.Гамзатова, К.Кулієва, Ч.Айтматова, яких радянська влада пропагувала як приклад розквіту національних культур в СРСР. В цих же розділах є дуже цікаві витяги з теоретичних робіт на тему "мова і нація" - Г.Ломідзе, М.Ісаєв, І.Білодід, А.Чікобава і інші.

Окремо варто згадати розділ "Ставлення до мови". Тут найбільше говориться не про те, що людина мусить ЗНАТИ про свою і інші мови, а що вона може ЗРОБИТИ для розквіту мови свого народу. Про це говорили видатні поети, письменники і педагоги усіх народів, які закликали до "плекання материнської мови": **"...я благаю Аллаха не позбавити мене моєї**

мови. Я хотів би писати так, щоб мої вірші, і оця моя книга, і все, що я напишу, було зрозуміле й дороге і матері, і сестрі, і кожному горцеві, і кожній людині, до рук якої попадає моя книжка. Я не хочу навівати скуку - я хочу приносити радість" (Р.Гамзатов).

У цьому ж розділі є найдовша цитата - 19 сторінок - з лекції П.Бойка "Культура усного мовлення", яку батько слухав у фонотеці харківського лекторію і потім для себе передрукував. **"Поки ми не будемо переборювати інертності міщанського ставлення до мови, доти ми будемо чути суржик, доти ми будемо викликати нарікання... Треба нашим слухачам прищеплювати, на яку б ви тему не читали лекцію, прищеплювати смак до доброї мови, до гарного слова, до гарного порівняння..."** П.Бойко був диктором Українського радіо і лектором Товариства "Знання". Звичайно, П.Бойко мав на увазі не лише культуру мовлення, але про деякі речі він мав говорити в ті часи лише цитатами: **"Кожний народ повинен берегти свою мову більше, ніж свої кордони, бо мова - головна його оборона далеко більшої міцності, ніж усі її фортеці"** (цитата приписана "ірландському вченому Давіду", але навіть всезнаючий гугл не допоміг мені знайти, хто це був... - ВТ).

* * *

Розділ "Патріотизм" укладач сам виділив так: **"... через відсутність патріотизму у людини може бути примітивним судження про роль та значення мови в житті народу"**. Звичайно, про український патріотизм треба було писати дуже обережно, тому тут бачимо лише цитати і згадки про Панаса Мирного, М.Садовського, М.Лисенка, В.Антоновича - все, що було проти царату, більш-менш вважалося прогресивним. І мови не могло бути про Д.Донцова, С.Петлюру, Є.Коновальця чи, боронь Боже, С.Бандеру (у нас у селищі в той час небагатьох вихідців з Західної України називали не інакше як "бенедера" чи "бендерка", і з відповідним ставленням - ВТ).

Втім, багато видатних прикладів патріотизму можна було знайти у життєписах Ш.Петефі, Р.Бернса, і такі цитати говорять самі за себе. Боротьба індійських народів за незалежність ще була свіжою в пам'яті, і слова Р.Тагора: **"Мы должны высоко поднять все индийское и с гордостью нести его. Только так мы сможем защитить от оскорблений себя и свою страну"** цілком могли пройти цензуру, так само як і таке: **"Я хотел бы, чтобы ваши сердца всегда и всюду хранили образ Родины. Чтобы вы любили Советскую Армению и самоотверженно защищали ее. Она ваша и будет вашей"**. (А.Исаакян). Можна було критикувати Іран: **"Как известно, в Иранском Азербайджане живет около шести миллионов азербайджанцев. В Иранском Азербайджане реакционные правящие круги стремятся насильственно ассимилировать азербайджанский язык..."** (увесь час треба пам'ятати, що укладач міг користуватися лише виданими в СРСР і до того ж невилученими з бібліотек книжками).

Невеликий, але дуже інформативний розділ "Трохи статистики" дозволяє поглянути на динаміку чисельності українського населення в Україні, а також українців у суміжних республіках і областях. Ці цифри пересічному вчителю дуже важко було б знайти. Ось, наприклад, таблиця кількості учнів з однією викладовою мовою у 1927 році: українською - 1,587,000; російською - 234,000; єврейською - 61,000; польською - 18670; молдавською - 5,660; німецькою - 30,000 (у той час не було, звичайно, кримських татар, румунів чи мадьярів). Або таке: **"За даними 3-ї ревізії (1763-1768рр.) на території Гетьманщини було переписано 11087 душ чоловічої статі росіян (головним чином розкольників).**

Отже все населення Гетьманщини (без Полтавського і 4-х сотень Миргородського полків) становило у 1763-64 рр. 994337 душ чоловічої статі, з яких 98,82% припадало на частку українців". (Г.Махнова).

Закінчується розділ "Статистика" такою довідкою, яку на "співбесіді" в Донецькому облвиконкомі (куди батька виймали після одержання його листа "Думки про рідний Донецький край") надав представник університету: **"1971 році в Донецькій області 786 тисяч українців вважають рідною мовою російську (29,5%). В 1971 р. було 472 школи з українською мовою викладання; ... 88 змішаних шкіл, в яких приблизно 3/4 російськомовних класів і 1/4 українськомовних і 909 шкіл з російською мовою викладання; українською мовою ведеться викладання на філологічному та історичному факультетах Донецького Державного Університету та двох педучилищах, в усіх інших вузах, технікумах, промислово-технічних училищах викладовою мовою є російська".**

Стан українського шкільництва на Донбасі добре видно на прикладі моєї школи, СШ № 14 м.Дружківки Донецької області. Коли я її закінчував у 1969-му, це була школа з українською мовою викладання. Вчителі в школі, крім викладачів російської, фізкультури (відставний офіцер) і директора говорили українською. І в селищі практично всі говорили українською (звичайно, не літературною, якою говорив батько - але ж ніде у світі люди в побуті не говорять літературною мовою). При вступі в університет я писав не твір, а переказ - здається, єдиний українець серед грузинів, вірмен і небагатьох представників центральноазіатських республік: батько наполіг, щоб я пішов у приймальну комісію і записався на переказ як випускник національної школи. Там дуже здивувалися: "Українська національна школа?..", довго роздивлялися атестат - а звідки видно, що це українська школа? Втім, записали на переказ...

Після вже згаданого Закону УРСР про освіту 1974 року школа №14 внаслідок спільних побажань батьків і керівництва за кілька років перейшла на російську. У незалежній вже Україні школу знову перевели на українську мову викладання. Але поза уроками і діти, і вчителі спілкуються російською. Коли у 2012-му я у своїй школі зустрівся зі старшокласниками, то з приблизно 20 учнів лише одна дівчина сказала, що вдома говорять українською.

* * *

Коли батько працював над укладанням книжки, я вчився в Москві, в університеті. Коли приїжджав на канікули, говорили про книжку, як краще розбити на розділи, що включати, а що ні. Я допомагав розкладати машинописні сторінки - це була робота (а чого батькові вартувало кількаразовий передрук 300 сторінок через півтора інтервала!) Батько навипишував багато цитат з В.Леніна - я радив їх не включати: як відомо, для Леніна основною була "революційна доцільність" і він завжди писав те, що було "доцільно" для конкретного моменту. Розбиратися ж у непослідовностях ленінської національної політики, на мою думку, для не-історика не було великої потреби.

Робота над збіркою була закінчена восени 1976 року. Рукопис одержав схвальні відгуки Донецького університету та Донецького інституту удосконалення вчителів, а відділ національних відносин Інституту філософії АН УРСР розглянув рукопис і зі схвальною

рецензією направив до видавництва "Радянська школа" "для вирішення питання про опублікування". Ми з батьком зустрілися тоді біля Інституту філософії на вул. Героїв Революції, і він з радістю показав мені лист. На жаль, з видавництва рукопис, очевидно, перекочував до архівів КДБ. У лютому 1977 року батька заарештували, а влітку суд відміряв йому 10 років особливого режиму за "антирадянську агітацію і пропаганду". Експертиза не інкримінувала батькові "Мову - народ", лише професор Донецького університету І.Стебун, коли на суді свідчив проти М.Руденка і О.Тихого, заявив, що бачить в ній глибоко приховані націоналістичні ідеї. Що ж, партійний інстинкт на правду не зрадив тов. Стебуна (він, до речі, професорствував у ДонДУ до 1991 року).

У мене залишився схованим лише останній, десятий примірник рукопису на цигарковому папері, з якого і була набрана видана "Смолоскипом" книжка. Як з'ясувалося пізніше, перший примірник рукопису батько віддав на зберігання колишньому львів'янину Я.Гомзі, який раніше відбув 10-річне покарання за "антирадянську діяльність". Оскільки батько практично не мав контактів з Я.Гомзою, у нього не було обшуків і рукопис вцілів. Цей примірник надався при коректурі підготовленої книжки.

Не випадково також, що саме "Смолоскип" випустив книжку. О.Зінкевич, засновник видавництва, так писав у післяслові до книжки "Мова - народ": **"Рівно 25 років тому, у 1982 році, коли Олекса Тихий відбував своє друге ув'язнення у радянському концтаборі в Пермській області, у видавництві «Смолоскип» у США з'явилася його перша книжка під назвою «Роздуми» з підзаголовком «Збірник статей, документів, спогадів». Зацікавлений читач, кинувши оком на книжку, так і не міг додуматися про що ці роздуми невідомого автора Олекси Тихого. Аж узявши в руки книжку читач міг побачити і довідатися, що про проблему української мови пише не якийсь філолог з діаспорного націоналістичного середовища, не якийсь підпільний автор зі Львова чи Карпат, а донецький автор".**

І тематика, і підібрані в книзі "Мова - народ" матеріали залишаються надзвичайно актуальними і з огляду на події на Донбасі, і з огляду на ширший контекст. Мало що змінилося за ті 10 років, які пройшли від часу, коли видавці в передмові писали так: **"В перші роки після здобуття Україною незалежності здавалося, що збірка вже не є актуальною, що процеси відродження української мови набрали потужних обертів і їх вже годі спинити. Чи могли ми думати, що в нашому державному сьогоденні в когось виникатиме сумнів щодо незаперечної потреби кожного народу спілкуватися рідною мовою? Чи могли передбачити нові спроби принизити її гідність? На жаль, така книга сьогодні знову потрібна".**

Володимир О.Тихий, 7 лютого 2018 р.